

УДК 347.191.3

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2021.15.03>

Бровченко Т.І.

к.ю.н.,

асистентка кафедри цивільного права № 2
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

УСТАНОВЧИЙ ДОКУМЕНТ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЯКИЙ МОЖЕ МІСТИТИСЯ В ЗАПОВІТІ

Постановка проблеми. Установи практично не регулюються спеціальними законами. У деяких із них, прийнятих до набрання чинності Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, регулювання юридичних осіб як установ приватного права фактично відсутнє, – якщо йдеться про установу, то, як правило, публічну. В Україні регулюванню публічних установ як юридичних осіб публічного права не приділяється належної уваги. Якщо порівняти правове становище публічних і приватних установ певної сфери діяльності, наприклад, музеїв, їх права й обов'язки щодо своїх фондів тощо, то принципових відмінностей немає. Тому зрозуміти те, чому одні з них діють на підставі статутів, а інші – на підставі установчих актів, практично неможливо.

Не зовсім точною є й прив'язка складання установчого акта до здійснення засновниками низки інших дій, передбачених Законом України «Про музеї та музейну справу», а саме: формування музейного зібрання та матеріальної бази – приміщення для експозиції та роботи наукових працівників, фондосховища музею, створення відповідних умов для його охорони, оснащення засобами охоронної та пожежної сигналізації, розв'язання питання з фінансуванням і кадровим забезпеченням для належного функціонування установи тощо.

На наш погляд, це дії, які, безумовно, передують створенню установи, без яких взагалі її існування стає неможливим та які необхідні самі по собі й посідають у зв'язку із цим своє місце в юридичному складі в разі створення

установ. Однак не можна вважати, що для прийняття установчого акта про створення музею засновники повинні забезпечити виконання цих дій [3, с. 66].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що проблеми щодо установчих документів установ існують. Серед них визначаються й установчі акти (ЦК України), і статuti, і положення, і рішення. Проте, якщо вважати ЦК України основним нормативно-правовим актом, що регулює цивільні відносини, то слід виходити з того, що всі установи як юридичні особи приватного права мають один установчий документ – установчий акт.

Формулювання завдання дослідження. Мета роботи – схарактеризувати проблеми, які виникли з позначенням як установчого документа установ установчого акта як виразу волі особи створити установу, особливо що міститься в заповіті. Це зумовлює необхідність широкого й докорінного, а разом із тим і нового осмислення поняття установчих документів юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Діючи методом виключення, слід порівняти установчий акт з договором, правочином, актом. Щодо першого порівняння (установчого акта й договору), то коли засновник установи один, слід одразу відкинути можливість розглядати установчий акт як договір, оскільки засновнику ні з ким домовлятися. Проте відповідно до ч. 3 ст. 83 ЦК України установою є організація, що може бути створена не лише

однією, а й кількома особами (засновниками). І якщо так, то засновники поза будь-яким сумнівом мають домовлятися між собою про те, яким чином вони будуть об'єднувати своє майно та яке це буде майно, задля якої мети це буде ними робитися тощо.

Якщо необхідна домовленість, то має бути спільне волевиявлення, з приводу чого засновники установи мають дійти згоди. Коли виходити із ч. 3 ст. 87 ЦК України, де зазначається, що установа створюється на підставі індивідуального або спільного установчого акта, складеного засновником (засновниками), то останні своє спільне волевиявлення втілюють у спільний установчий акт. Однак у такому разі це не розв'язує питання про його правову природу.

Міркування із цього приводу знов вимушують звернутися до поняття акта як певної дії, про що вже йшлося. Оскільки правочин так само є дією, то це робить їх рівними. Якщо є волевиявлення особи, втілене в певну дію, спрямовану на створення установи, етапом чого є прийняття щодо цього рішення у вигляді акта, що складається засновником (засновниками), то може йтися відповідно про односторонній або багатосторонній правочин. Такий підхід не новий [8, с. 126], але й це не позбавляє необхідності йти далі й порівняти цей правочин (установчий акт) із правочинном, який є іншим установчим документом, – засновницьким договором і статутом, який також є актом, але (на думку Верховного Суду України) правочинном не є.

Таким чином, якщо підсумувати цей трикутник установчих документів, то маємо таке. Усі вони є актами, але одні з них однозначно є правочинами (засновницькі договори), другі – однозначно правочинами не є (статути як локальні акти), а треті – є актами невизначеної правової природи. Зокрема, Д.І. Мейєр зазначав, що поняття установчих документів та їх змісту щодо організаційно-правової форми однієї юридичної особи може бути неприйнятним щодо іншої організаційно-правової форми [5, с. 119].

Дослідники дійшли все-таки висновку, що установчий акт є правочинном, назвавши його «установчим правочинном», який оформлює процес правозастосування [3, с. 68], як його визначав і Д.І. Степанов.

Не заперечуючи вагомість аргументів на користь такої позиції, не можна не бачити в ній і суперечності. Адже йдеться саме про створення юридичної особи, а не про її діяльність. Натомість установчі документи юридичної особи покликані регулювати і її діяльність. Мало того, сам процес створення юридичних осіб так чи інакше врегульований на відміну від подальшого етапу існування юридичної особи, що буде залежати саме від її установчого документа, особливо, якщо такою юридичною особою є установа, регулюванню якої приділено мало уваги в ЦК України, а спеціальне законодавство щодо регулювання установ взагалі відсутнє.

Тому те, що установчий акт стосується процесу створення юридичної особи, сумнівів не викликає й у тих дослідників, які запропонували наведену позицію. Ясно, що правозастосування у вигляді установчого акта є хоча й основною, але лише частиною правозастосування, а другою її частиною є державна реєстрація установи. Проте це ніяк не торкається основного життєвого циклу установи – усього часу її існування.

Отже, якщо установчий акт розглядати як акт, що являє собою рішення про створення установи, всі наведені міркування вірні. Якщо ж установчий акт розглядати як установчий документ, то такого твердити не можна.

Навряд чи можна підтримати й конструювання особливої моделі (виду) установчих документів окремими вченими [3, с. 68], які відкинули договірне розуміння установчих документів установи, маючи на увазі Л. Еннексеруса, який вважав, що установчий акт необхідний для виникнення установи [10, с. 412].

Не дивно, що Л. Еннексерус висловлювався подібним чином, адже він виходив із норм Германського цивільного уложення

1900 року, де встановлюється, що установчий акт як одностороннє волевиявлення робиться за життя засновника (іv) чи на випадок його (іx) смерті й допускається створення установи й на підставі установчого акта, що міститься в заповіті, на підставі судового рішення, отримуючи до цього дозвіл у Бундесраті. Аналогічна норма міститься в ч. 3 ст. 87 ЦК України (звісно, без посилання на дозвіл в органах влади). Отже, ясно, звідки була запозичена ця норма українським цивільним правом.

Законодавство США також передбачає як підставу для створення благодійних фондів одноособове розпорядження засновника, яке може бути зроблено як за життя, так і в заповіті [1, с. 12].

І сучасні дослідники вказують, що призначенням установчого акта є оформлення створення юридичної особи у формі установи, яка повинна, як правило, функціонувати безстроково [3, с. 68].

Тоді ще більше переконаємося в тому, що установчий акт навряд чи може бути дійсним стосовно порядку здійснення діяльності установи. На підтвердження цього наведемо такі аргументи.

Якщо виходити з того, що установчий акт є волевиявленням особи або осіб, то, на перший погляд, він може мати різну форму, а тому бути й окремим документом, і частиною заповіту. Підтримував таку думку й М.В. Гордон, вказуючи, однак, на труднощі в радянський період реалізації особою такого права [2, с. 57].

Однак це справедливо, якщо розглядати установчий акт саме як акт створення установи. Якщо ж його розглядати як установчий документ, то допустимість виступу заповіту як такого викликає заперечення. Це зазначали І.М. Кучеренко [4, с. 16–20] та І.В. Спасибо-Фатєєва.

Відповідно до ст. 1233 ЦК України, заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок її смерті, тобто одностороннім волевиявленням спадкодавця щодо розпорядження своїм майном, і це знов-таки стосується саме

процесу вираження волі особи. Крім того, необхідне прийняття спадщини, оформлення, державна реєстрація установи. Тобто принаймні ще три дії, але між другою та третьою є явна прогалина, яка й стосується установчого документа юридичної особи. Адже, якщо спадкоємець навіть захоче виконати розпорядження спадкодавця, яке полягає в тому, щоб після його смерті майно було передане створюваній установі, йому ні із чим буде з'явитися до реєструючого органу. Він аж ніяк не може пред'явити цьому органу заповіт, оскільки цей документ призначений для подання нотаріусу як підстава для спадкування.

Після проведення необхідних нотаріальних дій спадкоємцю видається свідоцтво про право на спадщину, і в нього в установленому порядку виникає право власності на майно спадкодавця. Для чого в певних випадках необхідна ще й державна реєстрація речових прав, якщо це нерухоме майно. Змішувати функції нотаріуса й державного реєстратора юридичних осіб недопустимо.

Тоді складно визначитися з тим, хто ж буде засновником установи – спадкодавець, який розпорядився в заповіті про передання свого майна установі, чи спадкоємець, який став його власником як правонаступник через спадкування та виконав цю волю спадкодавця? Слід прислухатися до думки Г.Ф. Шершеневича, що, коли в заповіті буде міститися вказівка, що в разі смерті засновника установи цей капітал передається іншій особі, то остання, якщо погодиться із цим, безумовно, продовжувала б цю справу вже від свого імені [9, с. 57].

І.М. Кучеренко, щоправда, без додаткової аргументації, зазначає, що установчий акт, який міститься в заповіті, є частиною останнього, а тому не може вважатися установчим документом установи [4].

Хоча заповіт та установчий акт про створення установи однією особою й об'єднує те, що обидва вони є односторонніми правочинами, але це не дає підстав стверджувати, що заповіт може бути установчим актом.

Із цього випливає, що, якщо в заповіті міститься розпорядження про створення установи й спадкоємець має його виконати, то яким чином йому зареєструвати установу? Що він має подати реєстратору, якщо не заповіт? Напевно, це має бути якийсь документ, що містить усі ті вимоги, про які йдеться в ч. 3 ст. 88 ЦК України. Поміж іншим, якщо навіть у заповіті буде вказано на створення установи, але відсутні всі ті вимоги, які мають бути в установчому акті, то хто заповнить ці прогалини й в якому документі? У ч. 3 ст. 88 ЦК України передбачається, що за відсутності в установчому акті, який міститься в заповіті, окремих із зазначених положень, їх встановлює орган, що здійснює державну реєстрацію. Можна припустити, що в заповіті міститиметься вказівка на майно, що має бути передане установі, і напевно, мета її створення. Отже, на орган державної реєстрації покладається обов'язок встановити порядок управління установою.

З такого приводу висловимо два застереження. Перше стосується управління та особливостей створення та компетенції органів установи. Є переконаність у тому, що такі особливості в установ навряд чи мають бути. Принаймні в тих, які створюються після смерті особи, яка бажала створити установу. Тому вимоги щодо управління установою мають бути уніфікованими. Якщо в ЦК України такі аспекти врегульовані дещо загальним чином, то у відсутності окремого спеціального закону про установи їх слід врегулювати в модельному статуті, який передбачений ч. 2 ст. 81 ЦК України для всіх юридичних осіб приватного права.

Друге застереження стосується ситуації, коли в заповіті, де спадкодавець зафіксував розпорядження про створення установи, відсутня її мета. На наш погляд, надавати право державному реєстраторові визначатися самостійно з метою установи або покладатися в такому питанні на спадкоємця було б помилково. Адже це основоположне питання, і якщо з невідомих причин воно не було вре-

гульовано в заповіті, то розв'язувати його державний виконавець не може – це не в його компетенції.

З такого приводу було висловлено думку, що це має бути віднесено тільки до компетенції суду [4]. Інша позиція – що установка взагалі не повинна бути зареєстрована як юридична особа, бо навряд чи на підставі установчого акта, який, хоча й не міститься в заповіті, але не відповідає вимогам закону, буде зареєстрована установка. Тому й недоречно вести мову про можливість виправлення таких недоробок в установчому акті ні з боку органу державної реєстрації, ні з боку реєструючого органу, ні з боку суду, бо заповіт – це односторонній правочин [3].

Думається, що внаслідок однозначності вираження волі особи в заповіті, який не визнано недійсним, а отже, воля особи має бути виконана спадкоємцем, всі прогалини в такому питанні має заповнити суд.

Однак слід враховувати, що в ч. 3 ст. 83 ЦК України вказується на визначення мети, для досягнення якої створюється установка її засновниками, коштом майна, що виділяється ним або об'єднується ними. У такому разі виникає неподолана суперечність між волею спадкодавця та неможливістю її реалізувати, якщо ним у заповіті не була вказана ця мета. Особливо це можливо тоді, коли спадкодавець склав секретний заповіт і йому не було висловлено порад нотаріусом.

Якщо розглядати шляхи подолання такої суперечності, то серед них можуть розглядатися:

- покладення на спадкоємця визначення мети установи;
- встановлення судом дійсної волі спадкодавця щодо мети установи;
- у разі неможливості цього – визнання заповіту в цій частині недійсним.

Видається, що перший варіант має бути відкинтий, оскільки в основу має бути покладена воля спадкодавця, а не спадкоємця. Інформованість же спадкоємця щодо такого питання (а скоріш за все, воно обго-

ворювалося за життя зі спадкодавцем) буде враховуватися під час розгляду справи в суді. У судовому порядку спадкоємцю слід довести наміри спадкодавця щодо мети установи й інших питань її діяльності, як він це бачив за своє життя.

У такому разі аж ніяк не можна вважати установчий акт, що міститься в заповіті, установчим документом установи, якщо в ньому відсутні важливі положення, необхідні для її діяльності як юридичної особи. Звісно, судові рішення, яке міститиме всі ці положення, тим більше не може визнаватися установчим актом.

Третій варіант щодо визнання недійсності заповіту в частині розпорядження спадкоємця про створення установи, напевно, не мав би сенсу, якщо в судовому порядку не буде доведено дійсну волю спадкоємця. Вважати ж за можливе залишити за спадкоємцем все майно, заповідане йому, в тому числі те, про яке вказано, щоб воно було передане установі, недопустимо. Тут не буде вже тієї умови, за якої спадкоємець успадкував це майно, розпорядившись ним таким чином, як цього бажав спадкодавець.

У такому контексті слід погодитися із С.В. Немьоновою [6], що існують такі особливі заповідальні розпорядження, які є другорядними щодо призначення спадкоємців і розподілу майна між ними, як-от: заповідальний відказ, встановлення сервітуту в заповіті, покладення, підпризначення спадкоємця, призначення виконавця. Покладення (як це розуміється в ст. 1240 ЦК України, до речі, досить вузько) все ж таки може охоплювати й створення для суспільно корисної мети установи, хоча прямо про це тут і не вказується. Однак важливе інше – наведені вченою види заповідальних розпоряджень дійсно не впливають на ясність вираження волі заповідача й не перешкоджають слідуванню їй.

Викладене не стосується створення установи, бо вважається, що для спадкодавця важливим було визначити не стільки спадкоємця, скільки долю майна, яким він має розпорядитися тим чином, як це зазначено в заповіті. І,

якщо цьому перешкоджатиме те, що в заповіті не вказана мета створення установи або інші дані, що мають міститися в установчому акті, і немає підстав їх визначити в судовому порядку, то не можна нехтувати такою частиною розпорядження спадкодавця. Їх не варто відносити до другорядних, а тому вони впливають на дійсність заповіту в цій частині.

Разом із тим не цілком ясно, які наслідки це спричинить для самого розпорядження про створення установи, тобто для частини заповіту. Якщо виконати це розпорядження немає можливості, а залишити майно спадкоємцеві було б несправедливим, то яким чином розпоряджатися майном і хто має на це право й на якій підставі? Чи можна вважати в цій частині заповіт недійсним? Напевно, ні, адже підстав для цього немає. Принаймні, ані ст. 1257, ані § 2 гл. 16 Розділу IV ЦК України таких підстав не містять. Немає підстав для застосування й ч. 2 ст. 1223 ЦК України для передачі права на спадкування в цій частині спадкоємцям за законом.

Тобто в будь-якому випадку маємо колізію, яку зобов'язаний вирішувати суд.

Усе це є ще одним підтвердженням того, що установчий акт не може бути установчим документом. Він є лише вираженням волі особи створити установу, як такий може міститися в заповіті й бути окремим документом як рішення засновників про створення товариства. Установчий же документ має бути іншим, із розгорнутим змістом, що надасть установі можливість існувати надалі.

Тому цілком слушними є зауваження І.В. Спасибо-Фатєєвої про те, що:

– у разі поміщення в заповіті установчого акта на етапі створення установи відсутній окремий установчий документ, а звідси установка буде змушена діяти на підставі заповіту як установчого документа;

– відсутність у заповіті положень, необхідних для діяльності установи як юридичної особи, породжує складність під час відповіді на запитання про те, в якому документі буде втілене розв'язання цих питань;

– проблематичним буде співвідношення заповіту й акта державної реєстрації установи;

– будучи за своєю природою одностороннім правочином, заповіт не може трансформуватися в юридичний акт зовсім іншого призначення – установчий акт [7].

До цього слід додати й те, що регулювання установчих документів установи в ст. 87 ЦК України має певні особливості. Так, якщо в ч. 2 статті вказується, що установчим документом товариства є затверджений учасниками статут або засновницький договір між учасниками, то в ч. 3 щодо установчого акта вживається інший вираз, а саме: «Установа створюється на підставі індивідуального або спільного установчого акта, складеного засновником (засновниками)». Навіть про модельний статут як у ч. 2 ст. 81, так і в ч. 1 ст. 87 ЦК України вказується, що юридична особа може створюватися та діяти на підставі модельного статуту.

Тобто щодо установи законодавець не визначає в ст. 87 ЦК України установчий акт як її установчий документ. Створення ж установи на підставі установчого акта заперечень не викликає.

Між тим, у ст. 88 ЦК України, яка має назву «Вимоги до змісту установчих документів», вже йдеться про зміст установчого акта й тим самим припускається, що він є установчим документом установи.

Висновки. Таким чином, маємо чимало неузгодженостей у регулюванні установчого документа установи, а також проблем, які розв'язати навіть у судовому порядку буде надто складно.

Унаслідок наведеного є лише єдиний шлях розв'язання проблеми установчого документа

установи – визнати те, що ним має бути статут. Воля ж особи про створення установи може міститися і в заповіті, і в установчому акті, які свідчать про те, що засновником установи виступає певна особа, яка виразила таким чином своє бажання. У випадку, коли установчий акт про створення установи міститься в заповіті, установа діятиме на підставі модельного статуту.

Наразі, якщо навіть допустити гіпотетичну ситуацію, коли заповідач розробив установчий акт, в якому містилися б усі відомості, що висуваються до установчих документів юридичних осіб, все одно він не зміг би цей акт належним чином оформити й підписати.

Якщо ж універсифікувати всі установчі документи юридичних осіб і визнати установчим документом установи статут, то й в такому разі ця складність не дозволить її створити в належному порядку. Вважати ж, що засновником, який затверджує статут установи, буде спадкоємець, не можна.

Отже, в такому разі виникає ситуація, коли в юридичних осіб однієї організаційно-правової форми були б різні установчі документи. Навряд чи це можна вважати логічним. Тоді на допомогу міг би прийти модельний статут, який може бути установчим документом всіх юридичних осіб.

Таким чином, якщо установчий акт міститься в заповіті, то установчим документом слід було б вважати модельний статут установи. Якщо установчий акт приймає засновник чи засновники, то вони можуть обрати варіанти – або затвердити індивідуальний статут установи, або прийняти рішення про те, що вона діятиме на підставі модельного статуту.

Анотація

Мета. Схарактеризувати проблеми, які виникли з позначенням як установчого документа установ установчого акта як виразу волі особи створити установу, особливо що міститься в заповіті. Це зумовлює необхідність широкого й докорінного, а разом із тим і нового осмислення поняття установчих документів юридичних осіб. **Методи дослідження.** У процесі дослідження було використано догматичний метод під час проведення аналізу норм чинного законодавства,

що сприяло виявленню прогалин й дало змогу сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства. Робота виконана на підставі загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. **Результати.** Установчий акт являє собою рішення про створення установи, тобто правочин, і цим відрізняється від статуту. Будучи волевиявленням особи або осіб, установчий акт може мати різну форму, а тому може міститися як в окремому документі, так і бути частиною заповіту. Аргументується, що відсутність у заповіті, де спадкодавець зафіксував розпорядження про створення установи, її мети не надає права спадкоємцеві або державному реєстраторові визначати самостійно мету установи. Усі прогалини в такому питанні має заповнити суд.

Висновки. Установчий акт не може бути установчим документом, а є лише вираженням волі особи створити установу та як такий може міститися в заповіті, може бути окремим документом на взірець рішення засновників про створення товариства. Якщо установчий акт міститься в заповіті, то установа має діяти на підставі модельного статуту. Якщо установчий акт приймає засновник чи засновники, то вони можуть обрати варіанти: або затвердити індивідуальний статут установи, або прийняти рішення про те, що вона діятиме на підставі модельного статуту.

Ключові слова: установчий документ юридичної особи, установчий акт, заповіт, установа, статут, правочин.

Brovchenko T.I. Founding documents of legal entity which may be contained in the will Summary

Purpose. Describe the problems that arose with the designation as a founding document of the founding act, as an expression of the wish of the person to create an institution, especially contained in the will. This necessitates a broad and radical, and at the same time a new understanding of the concept of founding documents of legal entities. **Research methods.** In this research was used a dogmatic method concerning in the analysis of the norms of the current legislation, which helped to identify gaps and made it possible to formulate proposals for improving the legislation. The paper is executed by applying the general research and special methods of scientific cognition. **Results.** The founding act is a decision to establish an institution, ie a deal, and thus distinguish from the charter. Being an expression of the will of a person or persons, the founding act may have a different form, and therefore may be contained in a separate document or be part of a will. We come to the conclusion that if the purpose was absene in the will, where the testator recorded the order to establish the institution, its purpose does not give the heir or the state registrar the right to determine the purpose of the institution. All gaps in this matter must be filled by the court.

Conclusions. The founding act cannot be a founding document, but is only an expression of the will of the person to create the institution and as such can be contained in the last will and testament, can be a separate document of the decision of founders on creation of legal entity. If the founding act is contained in the will, the institution must act on the basis of the model charter. If the founding act is adopted by the founder or founders, they can choose options - either to approve the individual charter of the institution, or to decide that it will act on the basis of the model charter.

Key words: founding document of a legal entity, founding act, will, institution, charter, deal.

Список використаних джерел:

1. Бидный Л.Е. Правовое положение благотворительных фондов в США : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 1977. 18 с.
2. Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. Москва, 1967. 119 с.
3. Жигалкін І.П. Установи як юридичні особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 189 с.

4. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2004. 20 с.
5. Мейер Д.И. О разграничении юридических лиц на союзы (товарищества) и учреждения : Русское гражданское право : в 2 ч. Ч. 1., по испр. и доп. 8-му изд., 1902 г. Москва, 1997. 248 с.
6. Немьонова С.В. Класифікація заповідальних розпоряджень у спадковому праві України. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. О.А. Пушкіна, 7 червня 2014 р. Харків, 2014. С. 349–352.
7. Спасибо-Фатеева І.В. Створення юридичної особи. URL: <http://www.ur.com.ua/article/article1.html>.
8. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. 480 с.
9. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права : в. 2 т. 11-е изд., первое посмертное, просм. и доп. Москва, 1914–1915.
10. Эннекцерус, Л. Курс германского гражданского права. Т. 1. Полут. 2 / Л. Эннекцерус, Т. Кипп, М. Вольф ; пер. с нем. К.А. Граве, Г.Н. Полянского, В.А. Альтшулера. Москва, 1949. 379 с.